

ДЕСКРИПТИВНІСТЬ І КАУЗАЛЬНІСТЬ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено аналізу концептуальної схеми політичної культури. Розглянуто ключові аспекти сутності феномену політичної культури, взаємозв'язок суб'єктивного й об'єктивного рівнів, типи структури політичної культури, дескриптивний і пояснювальний потенціал поняття.

Ключові слова: пояснювальний потенціал поняття, політична культура, структурний підхід, культурологічний підхід, структура політичної культури, типи структури політичної культури.

Поняття «політична культура» з'явилося в американській політичній науці в 1950–1960 рр. для пояснення політичної поведінки. Засновники концепції політичної культури Г. Алмонд і С. Верба висунули гіпотезу про залежність політичних дій суб'єкта від політичних орієнтацій [8]. Саме політичні орієнтації здатні визначати модель політичної поведінки індивіда. Результати крос-культурного дослідження підтвердили гіпотезу і дали науковцям можливість обґрунтувати специфіку політичної поведінки громадян, спираючись на відмінності в їхніх політичних орієнтаціях. Узавши за об'єкт дослідження політичні орієнтації громадян, Г. Алмонд і С. Верба окреслили культурний вимір політики – сферу політичної культури, в якій у вигляді політичних орієнтацій відображено політичну систему суспільства. Тим самим дослідники позначили проблему взаємовпливу суб'єктивного й об'єктивного рівнів політики, відкрили шлях для розвитку концепції політичної поведінки, альтернативної «раціонально-активістській».

Цю альтернативну концепцію було сприйнято і популяризовано серед українських дослідників. У результаті сучасні інтерпретації української політичної культури наповнилися соціологічними зрізами політичних настанов і орієнтацій, закріпивши за політичною наукою функцію «коментування» даних соціологічних опитувань. Пояснювальний, а тим паче прогностичний потенціал концепту політичної культури в таких дослідженнях, як правило, залишається поза увагою. Пошук відповіді на питання, чому в дослідженнях політичної культури «коментування» домінує над «поясненням», привів до висновку про рідкість методологічної рефлексії у цій галузі політичного знання. Така процедура не особливо популярна серед експертів, однак необхідна для науковців, оскільки підтримує розвиток наукових знань. Тому метою нашої статті є розгляд концептуальної схеми політичної культури – тих понять і категорій, які визна-

чають ключові аспекти сутності феномену. З цієї точки зору цікаві праці Д. Елкінза та Р. Симеона, В. Рейзінджера.

Розмірковуючи над сутністю поняття політичної культури, Д. Елкінз і Р. Симеон намагаються зрозуміти його «логічний статус», а саме: є воно дескриптивним та використовуваним для позначення ознак спільноти (настанов, традицій, звичок тощо) чи ж його можна розглядати як спосіб пояснення політичних процесів? [9, с. 129] Розгляд поняття як дескриптивного спричинює проблематизацію класів і типів настанов, способу їх ранжування. Натомість виявлення пояснювального потенціалу політичної культури призводить до необхідності пояснення зв'язку «структури» (інституційних рамок політичної поведінки) і «культури» (уявлень, цінностей, мотивів) у політиці [9, с. 131].

Як стверджують дослідники, коли ми вивчаємо певний феномен, який, за припущенням, відображає культурні відмінності між двома спільнотами, то використовуємо два типи пояснень – структурне і культурологічне. Спочатку ми розглядаємо залежність культури від структурних ознак, з'ясовуємо, чи може група бути носієм культурних відмінностей; потім вивчаємо структурні ознаки відносно культури – наскільки вони залежать від культурних відмінностей.

Д. Елкінз і Р. Симеон наголошують: пояснення відмінностей між політичними культурами складно назвати завершеним доти, доки не буде з'ясовано структурні характеристики. «Якщо інституційні риси розглядати відносно міжгрупових відмінностей, то ми не можемо звертатися до сили політико-культурологічного пояснення. Лише у наступному порівнянні, коли наявність або відсутність певних інститутів можна вважати залежною змінною, культурологічне пояснення матиме силу» [9, с. 131].

В основі порівняння, стверджують науковці, лежить залежність змінної: спочатку ми розглядаємо залежність певних рис культури від струк-

тури й отримуємо структурне пояснення, а виявивши характеристики структури, констатуємо їхню залежність від культури, одержуючи культурологічне пояснення. Утримуючи у полі зору цю залежність, дослідники роблять висновок, що будь-яке структурне пояснення за своєю сутністю культурологічне. Структурним воно є тільки на першому етапі порівняння [9, с. 130].

За допомогою такої формально-логічної процедури Д. Елкінз і Р. Симеон наголошують на зв'язку між інституційними та психологічними явищами в політиці, пропонуючи розв'язати проблему визначення суб'єктів політичної культури.

Крім співвідношення «структури» і «культури», дослідники аналізують зв'язок «культури» й «особистості». Вивчення взаємовпливу психологічного та культурного, на думку Д. Елкінза й Р. Симеона, можливе завдяки розгляду зв'язку внутрішніх потреб і навколишнього середовища. Науковці пропонують визначити суб'єктивні настанови як адаптацію до середовища і зауважують, що ці настанови відтворюють вплив зовнішніх обмежень на формування типу особистості [9, с. 135]. Це дає підстави вести мову про доступні для індивіда можливості самовираження в політиці, про гомогенність і гетерогенність змістовних компонентів політичної культури.

Критичний аналіз загальної теоретичної схеми політичної культури здійснює В. Рейзінджер. Дослідник розглядає засади компонентної інтеграції різних елементів політичної культури, вказуючи на відмінність розуміння політичної культури як сукупності і як системи: «Щоразу, коли використовують поняття політичної культури як одиничної змінної з множинністю компонентів (орієнтації, цінності чи будь-що інше), необхідно прояснити та визначити методи, за допомогою яких зібрано ці компоненти... Якщо брати за вихідне положення, що політична культура «агрегує» компоненти, тоді треба знати особливості когнітивного зв'язку між орієнтаціями...» Проте існує й інший підхід, згідно з яким «політична культура не складається з настанов, орієнтацій, а продукує їх». Розглядаючи політичну культуру як джерело, що «продукує» зазначені вище елементи, вихідним можна вважати положення про існування феномену як певної цілісності, з якої у процесі аналізу виокремлюють складові. Таке абстрактне зображення політичної культури, як правило, зводиться до розуміння феномену як системи, що супроводжується введенням до аналізу додаткових категорій: цілісності, зв'язків і залежностей між складовими елементами тощо. Якщо політичну культуру розглядають як «агрегат» певних елементів – «те, що збирається з чогось», неминучим постає питання суб'єкта – носія політичної культури:

власне, «чому й у який спосіб із елементів структури особистості утворюється політична культура як ознака всього суспільства?» [11, с. 334]

Потрібно зауважити, що використання таких категорій, як «сукупність», «набір» або «комплекс», для відображення цілісності політичної культури тільки визначає явища, що їх вважають політико-культурними, залишаючи поза увагою наявність зв'язку між ними. Як стверджує Р. Лейн, тлумачення політичної культури як «сукупності певних елементів» – індикаторів аналізу політичного життя різних суспільств (у кожному окремому дослідженні їх кількість і якість визначають по-різному) – «дає змогу вивчати явища, що перебувають на поверхні – ставлення та поведінку, у той час, коли для того, щоб зрозуміти, чому і як вони виникають, необхідно розглядати політичну культуру глибше, системно» [10, с. 367]. Досліджуючи історію концептуалізації політичної культури, дослідниця виділяє широке коло психологічних і соціальних явищ, які варто залучити до визначення феномену.

Розмаїття елементів політичної культури, які позиціонують як самодостатні категорії пояснення її сутності, стало сприятливим підґрунтям для варіацій на тему структурної складності феномену, що призвело до активного пошуку принципу, за яким виявлену складність можна було б проаналізувати.

Зокрема, в українській, російській політичних науках питання «суб'єктивного» й «об'єктивного», «індивідуального» і «колективного» в політичній культурі, тобто «структурного» розгляду політичної культури, достатньо розроблені.

Наприклад, якщо за критерій розрізнення структури елементів політичної культури взяти глибину відображення політичної дійсності, то можна визначити рівні теоретичного, фундаментального знання про політику і рівень повсякденного знання [6, с. 168]. Буденно-практичний рівень формується на основі досвіду – ситуативних способів дій і сприйняття політичних подій, опосередкованих політичними почуттями, емоціями, вдачею. Цей рівень характеризується фрагментарністю, суперечливістю, несистематизованістю змістовних компонентів. Теоретичний рівень становлять вільні від суб'єктивності об'єктивні знання, що, як зазначав С. Рябов, «відбивають сутність, єство політичної матерії» [5, с. 6]. Компоненти цього рівня логічно упорядковані. Якщо визначають відмінність способів пізнання політичної дійсності, один із них називають раціональним, інший – емоційно-вольовим. На думку російського дослідника Ю. Ірхіна, раціональний рівень формується на підставі соціально-економічних і політичних ін-

тересів, відповідних їм орієнтацій і цінностей; емоційно-вольовий – ірраціональних елементів. Рівні відрізняються ступенем усвідомлення поведінки: на раціональному рівні перебувають відрефлексовані, усвідомлені прагнення, бажання, потреби, на емоційно-вольовому – некритичні форми мислення (стереотипи, архетипи, забобони) [3, с. 69–70].

За таким самим принципом інший російський дослідник Д. Ольшанський визначає два рівні політичної культури: буденний і теоретико-ідеологічний [4, с. 63], додатково вводячи до структури другого аксіоматичні судження ідеологічного характеру, що мотивують на участь політичних суб'єктів. Науковець також розрізняє компоненти, які мають емоційно-дієве і раціональне забарвлення. Зокрема, раціональний рівень складається із соціально-політичних цінностей і настроїв, емоційно-дієвий – з емоційних переживань проблем, що спричиняє потребу у діях. Відмінність рівнів розглядають і за динамікою змін змісту. Так, на відміну від елементів раціонального рівня, який містить статичні компоненти, емоційно-дієвий рівень характеризується швидкоплинністю змісту, стихійністю, складністю щодо структурування [4, с. 369].

Звернемо увагу, що з філософського погляду основним аргументом на користь існування зазначених рівнів може бути розрізнення двох способів пізнання – раціонального та емпіричного. Коли ми описуємо раціональний рівень, то спираємося на декартівську лінію виявлення достовірності знання, коли емоційно-вольовий – на беконівську. У тлумаченні формування політичних знань перевагу має беконівський метод: чуттєве сприйняття, емпіричні факти є первинними та базовими у структурі політичної культури, на їх підставі створюються узагальнення і різноманітні абстракції – складніші за природою компоненти, що належать до раціонального рівня.

Існує і психологічне обґрунтування процесу об'єктивації суб'єктивних за природою компонентів культури. Зокрема, Д. Узнадзе вказує на два рівні пізнання: настанови й об'єктивації [7, с. 164]. На рівні настанов діє принцип перманентного становлення нового, дійсність відображується у відрізках, необхідних лише для діяльності, спрямованої на задоволення потреб. На рівні об'єктивації об'єктом мислення стає дійсність. Вербалізуючись, набуваючи форми ідей, уявлень, дійсність відображається на основі логічного принципу тотожності, дії мислення спрямовані на її різнобічну репрезентацію [7, с. 164].

Якщо рівень настанов – це рівень імпульсивних дій, то рівень об'єктивації – це насамперед пізнавальні дії. Учений вказує, що перехід здійснюється внаслідок ускладнення ситуації дії, ко-

ли дія гальмується, через що перетворюється на самостійний об'єкт спостереження, на який спрямовано пізнавальну діяльність для з'ясування причин нездійснення дії [7, с. 162].

Зазначимо, що одним із типів двочленної структури політичної культури є структура, в якій розрізняють її ядро та периферію. Критерієм розрізнення постає відмінність темпу змін змістовних елементів політичної культури, часова відстань між її центральними і периферійними елементами. Наприклад, Е. Баталов уявляв структуру політичної культури через співвідношення «ядра» – архаїчного шару політичної культури і «периферії» – відносно рухомих елементів. Ядро політичної культури забезпечує її цілісність і стабільність, периферія – рухомість, адже в ній містяться елементи, що або вже втратили значення, або тільки набувають його [1, с. 37–38]. Таку структурування елементів політичної культури використовують для виявлення традиційних і сучасних елементів політичного життя, розкриття зв'язку між процесами самозбереження й оновлення політичної культури.

Звісно, існують різні ускладнені модифікації дворівневої структури політичної культури. Зокрема, на думку М. Бірюкова і В. Сергеева, структура політичної культури складається з трьох рівнів: соціальної онтології, цінностей і операціонального досвіду [2, с. 72–74].

Соціальна онтологія – це модель соціальної реальності, в межах якої типологізуються ситуації. Цінності відображають ступінь прийнятності й визнання таких ситуацій, а операціональний досвід є набором моделей поведінки у визначених стандартами (через цінності) ситуаціях. Онтологія, цінності та досвід – рівні політичної культури, що, як зазначають науковці, відрізняються ступенем варіативності.

Найбільше відмінностей за змістом існує на рівні операціонального досвіду. Він містить «прийоми, вироблені в межах певної політичної культури, що їх використовують для розв'язання типових проблем» [2, с. 73]. Ідентифікуючись із простором ідеологічних дискурсів через комунікативну взаємодію, індивід обирає систему координат для дій і діє згідно з ціннісними диспозиціями.

Політичну культуру дослідники визначають як базові знання про соціальне життя, які поділяє більшість суспільства і які надають можливість розпізнавати ситуації й підбирати відповідні до них дії. При цьому такі знання, на думку учених, спрацьовують автоматично, несвідомо, мають високий рівень абстрактності, надаючи лише загальні концептуальні схеми, без можливості їх підтвердження або спростування. Тому суб'єктивно політичну культуру змінити не можна [2, с. 66–67].

У галузі знання про політичну культуру сформувався усталений погляд на цей феномен як на систему орієнтацій, настанов на різні об'єкти політичного життя, на підставі якого існує доволі широкий спектр теоретичних проблем. Справді, виявлення у політичних суб'єктів орієнтацій на політичне, що детермінують політичну поведінку через емоції, знання, оцінки, судження та вірування, дає змогу досліджувати функціональність і типи зв'язку мікро- та макрорівнів політики, механізми взаємовпливу політичної культури і політичного процесу.

У пошуках закономірностей розвитку політичної культури порівнюють системи політичних орієнтацій націй, етнічних спільнот, соці-

альних груп, цінності різних поколінь, історичних епох. Порівняльний аналіз, що ґрунтується на певній системі критеріїв та оцінок, дозволяє розмежовувати випадкове і закономірне, особливо і загальне в політичній культурі, надає опис явища. Важливою складовою системи опису політичної культури є її структура. Розгляд структурних рівнів політичної культури допомагає отримати уявлення про конфігурацію змістовних елементів політичної культури в певний період часу, тоді як каузальний ефект політичної культури зумовлено залежністю між структурними рівнями системи політичної культури, що дає змогу не так описувати, як пояснювати особливості та причини змін цього явища.

Список літератури

1. Баталов Э. Я. Политическая культура современного американского общества / Э. Я. Баталов. – М. : Наука, 1990. – 256 с.
2. Бирюков Н. Парламентская деятельность и политическая культура / Н. Бирюков, В. Сергеев // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 66–75.
3. Ирхин Ю. В. Социология культуры : учеб. / Ю. В. Ирхин. – М. : Экзамен, 2006. – 525 с.
4. Ольшанский Д. Политическая психология / Д. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
5. Рябов С. Политическая культура : теория, проблемы, перспективы / С. Рябов. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
6. Рябов С. Структура і функції знань про політику / С. Рябов // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 167–196.
7. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.
8. Almond G. The Civic Culture : Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 1963. – 392 p.
9. Elkins D. Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain? / D. Elkins, R. Simeon // Comparative Politics. – 1979. – Vol. 11. – No 2. – P. 127–145.
10. Lane R. Political Culture : Residual Category or General Theory? / R. Lane // Comparative Political Studies. – 1992. – Vol. 25. – P. 362–387.
11. Reisinger W. M. The Renaissance of a Rubric : Political Culture as a Concept and Theory / W. Reisinger // International Journal of Public Opinion Research. – 1995. – Vol. 7. – No 4. – P. 328–352.

A. Zuikovska

DESCRIPTIVITY AND CAUSALITY OF POLITICAL CULTURE

The concept scheme of political culture is analyzed in the article. The author describes the key aspects of political culture phenomenon, the interdependence of subjective and objective levels of political culture, the types of political culture structure, the descriptive and causative potential of political culture.

Keywords: causative potential of concept, political culture, structural approach, cultural approach, political culture structure, types of political culture structure.

Матеріал надійшов 20.04.2011.